

**CREATIVITATEA LEXICALĂ CA MARCĂ A LIMBII DIN TEXTELE
MITROPOLITULUI DOSOFTEI (*APOSCORACHINȚĂ,
NELEGUMOS, NELUMATEC, NELUTATEC, NELUTĂTICIE,
NETRUPĂREȚ*) – TRADUCĂTORUL *HRONOGRAFULUI DEN
ÎNCEPUTUL LUMII*, NICOLAE MILESCU SPĂTARUL***

MIOARA DRAGOMIR
Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Iași
mioaradragomir_2006@yahoo.com

Abstract: The lexemes *aposcorchință*, *nelutatec*, *nelutăticia* analyzed in the present article, belonging to different series regarding the process of formation, are prototypes of Dosoftei's strong lexical creativity. Regarding the translator of *Hronograf den începutul lumii*, as we have shown over time in various studies, he has well-defined possibilities of expression, due to its cultural background (he is a polyglot, has a good knowledge of the Romanian language, of its derivation system and rich resources, such as expressions and fixed phrases), with a permanent tendency to provide additional information. However, he does not have the same tendency towards lexical creativity as Dosoftei. Therefore, and the arguments presented here sustain our opinion, we hold that the translator of *Hronograf den începutul lumii* is the Moldavian scholar Nicolae Milescu Spătarul and the language of the text is similar to the one used in Herodotus' *Histories* and, generally, in the texts written by cultivated people from that era.

Keywords: linguistic creativity, translator's skills, different types of scholars, Nicolae Milescu, Hronograf.

1. Una dintre cele mai speciale creații prin derivare din opera lui Dosoftei este substantivul *aposcorchință*, din *Psaltirea în versuri*: „Ce-m trimite, Doamne, a ta socotință,/ Să nu duc delungul aposcorchință” (PV, 179). Noi credem că, atunci când a creat acest derivat, Dosoftei a avut în vedere radicalul gr. κόραξ ‘corb’ sau mgr., ngr. κόρακος căci, într-o notă marginală, își glosează creația aproximativ prin aceleași explicații, în două locuri diferite: a) „Spun pentru corbul că, deaca scoate pui, îi hrănește până fac fulgi, și-i părăsește unde-s albi, că să-ndoiește pre corbiță. Atuncea ei țâpă că n-au hrană, până fac pană neagră. Atuncea de-aciu să-ncrede corbul de-i hrănește. Acea este aposcorchință.” (PV, 1078) și b) „Aposcorchință să chiamă că-ș părăsește corbul puii, până-s cu fulgi albi, de nu-i hrănește, că nu

* *Lexical Creativity as a Trademark of the Language Used in Metropolitan Dosoftei's Writings - (aposcorchință, nelegumos, nelumatec, nelutatec, nelutăticia, netrupăreț) – the Translator of Chronicle from the Beginning of the World, Nicolae Milescu Spătarul.*

să-ncrede”.¹ Dar, așa cum afirmă A. Philippide, în manuscrisul *Dicționarului limbii române* realizat în colaborare cu echipa sa², „Dosoftei a făcut cuvântul, care altfel nu s-a întrebuințat nici înainte de dânsul, nici după dânsul, din gr. ἀποσκορακίζω ‘chasser avec mépris’”. În articolul din manuscrisul *Dicționarului*, în care cuvântul este trecut cu însemnele ce indică faptul că acest cuvânt este învechit și rar și este definit ‘alungare cu dispreț’, acest mare lingvist reproduce, pentru edificarea cititorului, și glosele, precizând că sunt „Note marginale ale lui Dosoftei în manuscris și în tipar”. În aceeași epocă, TIKTIN indică în dicționarul său același verb grecesc și sensul ‘verstrosse, gebildet’. Într-un articol în care studiază și limba lui Dosoftei, D. Găzdaru, elev al lui Philippide, prezintă etimologia după TIKTIN, sensul ‘dezmoștenire, părăsire’ și nota marginală după ediția Bianu. Considerând că *aposcōrachință* este unul dintre cuvintele create de Dosoftei în *Psaltirea în versuri* „ca să făurească rime”³ (Găzdaru 1927, 132), D. Găzdaru (*ibid.*) susține încă de pe atunci ceea ce toți lingviștii preocupați de aspectul creativității mitropolitului moldovean au observat: „Dosoftei adoptă un procedeu interesant: creează cuvinte sau forme neexistente până la el în subdialectul moldovean și unele nici în dacoromână în general, sub înfățișarea sub care le aflăm la sfârșitul versurilor lui”.

Astăzi, cuvântul suscită din nou interesul. Eugen Munteanu (2008, 171-172) se oprește asupra acestei creații lexicale a lui Dosoftei, observând că verbul ἀποσκορακίζω, care în greaca veche se traduce literal ‘envoyer aux corbeaux [a trimite la corbi]’, ‘chasser avec colère ou mépris’ (BAILLY), în neogreacă are și sensul ‘rejeter, repouser [avec mépris]; répudier, désavouer’ (‘a respinge [cu dispreț]; a repudia, a renega’), iar din aceeași familie de cuvinte semnaleză derivatele substantivale ἀποσκορακισμός, ἀποσκοράκιση⁴. Acest cercetător consideră, de asemenea, că Dosoftei a format derivatul *aposcōrachință* de la ἀποσκορακίζω + suf. *-ință*. Am găsit în GHIOVANIS și în BABINIOTIS verbul ἀποσκορακίζω și substantivul masculin ἀποσκορακισμός, dar nu și femininul ἀποσκοράκιση.

Reluăm ideea noastră, spunând că, la origine, substantivul creat de Dosoftei se bazează pe radicalul care înseamnă ‘corb’: ἀποσκορακίζω este un cuvânt compus din ἀπο- + σκορακίζω, iar acest verb din structura compusă este și el un compus din expresia ἐς κόρακας, cf. BABINIOTIS (s.v.) și înseamnă ‘la corbi’, o expresie foarte des folosită și actualmente în neogreacă, cu sensul ‘la dracu’. Interesante sunt și sensurile acestui verb, care, după BABINIOTIS, înseamnă ‘1. αποδιώχνω, στέλνω

¹ Vezi și explicația preluată de Munteanu (2008, 171) din ediția tipărită în 1673 la Uniev.

² A. Philippide, *Dicționarul limbii române*. Manuscris, s. a. [1897–1905], Biblioteca Academiei Române, Filiala Iași, „Fondul A. Philippide”, donația lui Gheorghe Ivănescu.

³ Un subcapitol din articol se intitulează chiar *Inovații din cauza rimei făcute de Dosoftei în lexical Psaltirii în versuri*. Aici afirmă: „Dosoftei, din nevoi de simetrie, pentru rimă, creează cuvinte care nu se mai întâlnesc în literatura anterioară *Psaltirii* lui în versuri (1673)” (Găzdaru 1927, 149).

⁴ Vezi și Găzdaru 1927.

στο ανάθεμα. 2. (για αρχαία κείμενα) αφαιρώ, εξοβελίζω (τα χωρία που θεωρούνται νόθα)', '1. a alunga; a blestema. 2. (despre textele vechi) a scoate, a exclude; a suprima un fragment ca nefăcând parte din textul original (DNR) (pasajele care sunt considerate false sau plagiat)', iar după GHIOVANIS are folosire doar în greaca antică și sensul 'ξαποστέλνω, «στέλνω στο διάολο»' 'a alunga; a anatematiza, a blestema, a trimite la dracu'. De asemenea, ἀποσκορακισμός, înregistrat în BABINIOTIS s.v. ἀποσκορακίζω, în GHIOVANIS apare ca leamnă propriu-zisă și se precizează că a avut circulație în greaca ecleziastică și are sensul 'η πράξη του αποσκορακίζω', 'faptul de a anatemiza, de a blestema'. Trebuie să adăugăm că și în BAILLY definiția este 'envoyer aux corbeaux (en. franç. *au diable*)'.

Prin urmare, mitropolitul Dosoftei aduce o explicație de tip popular în cele două glose, pe care le-am reluat aici integral pentru a avea o cercetare cât mai cuprinzătoare a acestei situații lexicologice. El a analizat cuvântul compus grecesc în elementele sale componente: ἀπο- 'separat de, detașat de' și σκορακίζω, în care a văzut radicalul gr. κόραξ, 'corb' sau mgr., ngr. κόρακας și a imaginat explicația pe care am reluat-o aici și care, după toate aparențele, este originală. Ceea ce este încă și mai interesant este faptul că sensul cuvântului, așa cum reiese din glosă, ar fi 'repudiere; părăsire (ca pedeapsă); anatemizare'⁵. Totuși, cuvântul *aposcōrachință* în *Psaltirea în versuri* este folosit de Dosoftei cu un sens ce indică o stare mai grea decât cea definită prin 'îndepărtare, părăsire'. Dat fiind contextul, care se referă la Dumnezeu, credem că sensul este mai aproape de cel propriu, din limba greacă, 'blestem, anatemă'⁶, adică cineva părăsit de Dumnezeu se simte ca și cum ar avea un blestem asupra sa. Mitropolitul va fi întâlnit acest sens în multele sale lecturi din textele sfinte, în primul rând în *Biblie* (vezi verbul ἀποσκορακίζω în Is. 17:13⁷; și în Ps. 26:15⁸ și ἀποσκορακισμός, în Is. 66:15⁹).

⁵ În *ed. cit.* cuvântul este explicat prin 'părăsire, îndepărtare, respingere'.

⁶ Pasajul din Ps., FRANKF. este: 26:14: „Μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν σου ἀπ' ἐμοῦ, καὶ μὴ ἐκκλίνῃς ἐν ὀργῇ ἀπὸ τοῦ δούλου σου. 15. Βοηθός μου γενοῦ, μὴ ἀποσκοράκισης με, καὶ μὴ ἐγκαταλίπῃς με ὁ Θεός ὁ σωτήρ μου.” În LXX împărățirea pe versete este altfel, așa cum apare și în ANANIA, dar pasajul este aproape identic cu cel din FRANKF., cu excepția lui και ('și') care lipsește înainte de μὴ ἐκκλίνῃς (26:9). Μὴ ἀποστρέψῃς τὸ πρόσωπόν σου ἀπ' ἐμοῦ, μὴ ἐκκλίνῃς ἐν ὀργῇ ἀπὸ τοῦ δούλου σου, Βοηθός μου γενοῦ μὴ ἀποσκοράκισης με, καὶ μὴ ἐγκαταλίπῃς με ὁ Θεός ὁ σωτήρ μου. În ANANIA este tradus astfel (26:9): „Fața Ta să nu Ți-o întorci de la mine și să nu Te abați în mânia de la robul Tău. Fii ajutorul meu; să nu mă lepezi și să nu mă lași, Dumnezeule, Mântuitorul meu.” În *Psaltirea în versuri*, Dosoftei traduce acest pasaj mai pe larg, astfel: „Nu-ți ascunde, Doamne, față precinstită,/ Nu fugi de mine la vreme cumplită./ Ce-m trimite, Doamne, a ta socotință,/ Să nu duc delungul aposcorachință./ Nu m[ă] lăsa, Doamne, cu părăsăciune,/ Fără mântuință, ce-m dă iertăciune” (PV, 179-181).

⁷ Pentru a vedea cum au fost înțelese verbul și cele două substantive în epocă, prezentăm aici traducerea după limba greacă din ms. 45 și din BB. În acest loc, în cele două texte menționate, ἀποσκορακίζω este tradus prin verbul *a izgoni*: „Limbii multe, ca apă multă, cu

2. Din aceeași categorie, datorată unei mari creativități lexicale, sunt și derivatele *nelutatec* și *nelutăție*. Derivatul adjectival *nelutatec* se află în mai multe scrieri traduse de mitropolitul Dosoftei de-a lungul timpului, N.A., VS, MOL. și P., iar în N.A. apare și substantivul *nelutățiea*, ceea ce este grăitor pentru constanța cu care folosește unele dintre creațiile sale derivate, care i se păreau adecvate să exprime idei și noțiuni din dogma creștină. Aceste derivate apar în contextele:

Ceriul și pământul, Eu împlu, dzice Dumnădzău. Că nu-i puțină trupul prin trupuri să să petreacă, netăind; și tăindu-să și-mpletindu-să și-mprotivă prepuindu-să. Precum câte de celi umede să meastecă și să stâmpără. Dară să și unii dzic *nelutatec* trup, cumu-i cel de la ellinilor măestri, al cince trup, ce să dzice, care nu e puțință (N.A., f. 362^r);

Pârjolaște-mi cu focul *nelutatec* păcatele male (MOL., f. 101^r);

Dumnădzăul ce cunoscum, de la acesta, de-l va feri într-adâncul mării ca și din foc, va fi tare și *nelutatec*. Pentru carele noi, lăsând dumnădzăii noștri [...], datori vom fi toți să ne-nchinăm Lui (VS, 121);

Și de vream ce petrecu îngerește în trup ca fără de trup, s-au mutat la viața cea *nelutatec* și curată (VS, 417);

O, Hristoase Împărate, Despoitoriule [...], nuăr prealuminat te-au rădicat de la pământ, că tu ești lumina cea *nelutatec*, și te-au suit mai sus de unde agiunge mintea omului (P., 242);

Nu ace nevădzută iconicedz dumnădzăire, iconicedz a lui Dumnădzău, vădzutul trup; că de nu ieste puțință a iconici sufletul, cu cât mai vârtos pre Dumnădzău, cela ce au dat sufletului *nelutățiea* (N.A., f. 356^f).

Asupra cuvântului *nelutatec* s-au făcut discuții etimologice și semantice prezentate de Densusianu¹⁰, care afirmă: „Nimeni nu a mai întrebuițat această formă. Se vede că a fost inventată de Dosoftei” (Densusianu 1977, 52). La rândul său, lingvistul bucureștean încearcă o ipoteză, pe care o prezentăm tocmai pentru a evidenția interesul pe care l-a stârnit acest cuvânt original al lui Dosoftei:

silă pornindu-să, și-i va izgoni pre ei și dăparte pre ei va goni, ca țărna paielor ce vântură în preajma vântului și ca pravul roatei volbura purtându-l” (ms. 45; în MLD XIII, 59).

⁸ În ms. 45 și în BB, MLD XI, p. 200-201, este tradus prin verbul *a se depărta*. „Ajutor mie te fă și să nu mă dăpărtez și să nu mă lași, Dumnădzău, mântuitorul meu” (ms. 45, 26:15).

⁹ În ms. 45 și în BB apare în contextul în care se referă la Dumnezeu și este tradus prin substantivul *depărtarea*. „Pentru că, iată, Domnul ce focul va veni și ca volbura – carăle lui, ca să dea cu mână izbândire și dăpărtarea lui – cu pară de foc” (ms. 45; în MLD XIII, 165).

¹⁰ Vezi Densusianu 1977, 52: „D-l Lacea e de părere că sensul trebuie să plece de la «ce nu poate să fie biruit», considerând acest cuvânt ca un compus din *ne* plus un derivat din *luptă*. D-l Pușcariu a mers mai departe, crezând că avem a face cu un derivat latin *luctaticus*, care a devenit *luptatec*, și cu căderea lui *p*, *lutatec* [...]. Explicațiile d-lor Lacea și Pușcariu nu pot să apară convingătoare”.

Înțelesul pe care trebuie să-l atribuim formei *nelutatic* parcă nu ne-ar îndrepta totuși spre presupunerea lui Bogrea¹¹. Să înțelegem „focul imaterial, nepământesc”, ar fi forțat. M-am întrebat dacă nu am avea a face cu o formă slavă, pe care Dosoftei a modificat-o, adaptând-o la spiritul limbei noastre. În polonă întâlnim forma *nielutos'ciny* alături de *nielutòsny* cu sensul de ‘neîmblânzit, necruțator’. Putem presupune că Dosoftei a plecat de la această formă – destul de îndepărtată – și neputând să o redea cu terminațiunea polonă a adaptat-o în seria derivatelor în *-atic*. În ceea ce privește sensul, suntem mai aproape de adevăr. Dacă e vorba de foc, adjectivul „necruțator” se potrivește mai bine. Propunerea pe care o fac e totuși puțin sigură – conchide cu precauții Densusianu – dacă am avea cuvântul atestat și în alte pasaje, am putea fi ajutați în ceea ce privește sensul. De asemenea, dacă ar exista într-adevăr atestat *lutatic*, s-ar putea confirma ipoteza lui Bogrea. Tiktin, care a analizat bine opera lui Dosoftei chiar înainte de a fi apărut vreo monografie, nu a înregistrat pe *nelutatic* (Densusianu 1977, 52).

Astăzi putem răspunde dorinței lui Densusianu. Acesta este unul din cuvintele create de Dosoftei și – trebuie subliniat – rămase în uzul său, căci s-a servit de el și în ultimele scrieri în românește, după cum se vede din pasajul pe care l-am extras din N.A. Mai mult decât atât, ceea ce nu s-a cunoscut până acum este faptul că Dosoftei a creat și substantivul *nelutăticia*, pe care l-am întâlnit tot în N.A. Prin acest derivat atât de original el a tradus din pasajul εἰ γὰρ ψυχὴν εἰκονίσαι ἀμήχανον, πόσω μᾶλλον Θεόν, τὸν τη ψυχῆ δόντα τὸ ὄλον din Κ [φιη'] (= Nu este cu puțință ca sufletul să fie reprezentat, cu atât mai mult Dumnezeu, care a dat sufletului imaterialitatea) (518) adjectivul substantivat τὸ ὄλον ‘imaterialitatea’. V. Bogrea afirmă că și în MOL. prin *nelutatec* este tradus adjectivul ὄλος ‘pământesc, imaterial’.

În semantismul cuvântului *nelutatec*, care numește ceea ce este veșnic, nepământesc, imaterial, divin, dumnezeire în opozițiile amintite mai sus, se disting câteva nuanțe: „focul *nelutatec*” în MOL. înseamnă ‘de esență divină; dumnezeiesc’; „*nelutatec* trup” în N.A. ‘imaterial’; „Dumnădzăul [...] *nelutatec*” în VS ‘care nu este făcut din materie (piatră, lemn, aur etc.)’, cu referire la faptul că nu este ceea ce (în creștinismul ortodox) se numește ‘chip cioplit’, ‘idol’; „viața cea *nelutatecă* și curată” în VS ‘cerească, nepământescă’. Substantivul *nelutăticia* din N.A. are sensul ‘imaterialitate’, prin opoziție cu materialitatea trupului (uman). Acest semantism, ca și faptul că până astăzi nu s-a descoperit un adjectiv *lutatec*¹² nici la Dosoftei, nici în alte scrieri, ne îndeamnă să dăm dreptate lui V. Bogrea în privința definiției cuvântului

¹¹ Vezi rândurile care urmează ipotezei lui Densusianu.

¹² V. Bogrea (1924-1926, 836) afirmă, cu trimitere la studiul lui C. Lacea, că Dosoftei folosește această formă în *Viețile sfinților*, însă afirmația este eronată; vezi mai jos și observația pe care am făcut-o la prezentarea cuvântului din DLR.

în MOL., dar acest cercetător nu și-a dat seama de gradul de creativitate lingvistică pe care o presupune formarea derivatului, atât sub aspect formal, cât și semantic¹³.

În DLR (s.v.), cu precizarea „învechit, rar” și singura atestare din MOL., *nelutatec* este definit ca „negativ al lui *lutatec*, nepământesc” și considerat derivat cu prefixul *ne-* și un presupus radical *lutatec*. De asemenea, este înregistrat un adjectiv „învechit, rar” *lutatec*, fără atestări din texte, doar pe baza trimiterilor (care nu se confirmă) din articole publicate în „Dacoromanica” și „Limba română”. În DLR (s.v. *lutatec*) se prezintă semnificația ‘care este pământesc, material, real’ și etimologia *lut*² + suf. *-atec*. O definiție care surprinde într-un chip apropiat de viziunea lui Bogrea sensul cuvântului *nelutatec*, dar cu un alt sinonim și alte sememe, prezintă Carmen-Gabriela Pamfil, redactorul acestui cuvânt în *Noul dicționar universal al limbii române* (NDU), definiție reluată în *Noul dicționar universal ilustrat al limbii române* (DUI), după care *nelutatec* înseamnă ‘nepământesc’, iar cuvântul, înregistrat ca învechit și rar, pe baza citatului din MOL., este considerat un derivat de la *lut*, cu prefixul *ne-* și sufixul *-atec*¹⁴. Cercetătoarea a surprins, de asemenea, în profunzimea sa și sensul radicalului acestui derivat, pe care l-a avut în vedere în redactarea familiei de cuvinte, căci distinge pentru *lut* (s.v.) sensul figurat, cu exprimarea nuanțată, ‘corpul neînsuflețit al unui om’, care ne interesează aici pentru apropierea cât mai mult de sememele ‘material, trecător, pământesc; lipsit de suflet; lipsit de har divin’. În DEX și DEXI această desemnare figurată a lui *lut* este definită printr-o exprimare mai frustă, ‘cadavru’, poate și pentru faptul că termenul *nelutatec* nu este înregistrat, iar în DL și DM, cu sememe mai aproape de ideea de materialitate, *lut* se definește ca figurat, ‘trupul omenesc după moarte’. În SCRIBAN *lut* are și sensul considerat figurat și poetic ‘trupul omului’, în CADE *lut* are și sensul ‘trup’, în RESMERIȚĂ este surprins un sens figurat ‘corp omenesc’, iar în TIKTIN este definit ‘Erdenklöss, irdische Hülle’ (= făptură de lut).

Pentru definiția sensului așa cum apare în NDU (și NDUI) avem mărturie și accepția cuvântului *lut*, pe lângă alți scriitori¹⁵, la Dosoftei, într-un pasaj tradus în VS (148), care exprimă dogma din credința religioasă creștină:

¹³ V. Bogrea îl consideră „un banal derivat românesc”; afirmația lui Densusianu (1977, 52) se adeverește corectă.

¹⁴ V. Bogrea (1924-1926, 836) arată că Dosoftei a format prin derivare acest cuvânt așa cum a format și adjectivele *viatic*, *leiatic* și, adăugăm noi, din derivatele extrase, *păgânatic*, *prostatec*, *scripturatic* ș.a.

¹⁵ Vezi citatele prin care este ilustrat unul din sensurile cuvântului *lut* în DLR și din care extragem câteva, din literatura veche: „Făcu Dumnezeu omul cu mâna lui, de lut.” (MOXA); „[Dumnezeu] au zidit din lut pre om.” (VARLAAM, C.); „Rog pre toți cine va ceti pre această de mâna ceea de lut schizmire, unde va fi vreun cuvânt greșit, cu liniște tocmiți și isprăviți.” (*Pravila* lui Eustratie, *apud* GCR I); „În lut și în cenușă te prefaci, o, oame!” (M. COSTIN); „A șase zi, den lut, den pământ au făcut pre om după asămânarea sa.” (N. COSTIN).

Dară eu sânt țărnă și tină și m-au plăzduit Dumnădzău în formă ca aceasta și m-au cinstit cu închipuirea sa și cu asămănarea. Și de pre-aceasta să cade a să mira de înțălepciunea Ziditorului, de vreme ce în atâta de proastă tină și *lut* putu de deade atâta frâmsește și ghizdăvie!

Desigur, derivatul substantival *nelutăticia*, pe care l-am întâlnit în N.A., întărește etimologia lui *lutatec*, discutată aici.

3.a. În epocă a fost tradusă, din limba greacă, o scriere de mare întindere, *Hronograf den începutul lumii*. Noi am constatat că traducerea a fost realizată în perioada 1658-1661, iar copia-prototip din ms. 3517 a fost efectuată după această perioadă și înainte de 1672. S-a spus că această traducere aparține (în totalitate sau parțial) unui tretilogofăt, Pătrașco Danovici, iar o altă părere este aceea că a tradus-o mitropolitul Dosoftei al Moldovei (vezi Dragomir 2007). Noi am combătut ambele ipoteze. Am susținut de-a lungul timpului, cu argumente de tip filologic și lingvistic (vezi Dragomir 2017), la care adăugăm pe cele din această lucrare, că traducătorul *Hronografului den începutul lumii* este cărturarul moldovean Nicolae Milescu Spătarul.

b. În textul *Hronografului*, ca și în alte scrieri de dimensiuni mai ample din epocă, se întâlnesc o serie de cuvinte neînregistrate în DA și DLR: *aburător* ‘induhovnicit’, *adevăsătură* ‘risipă’, *apucătură* (utilizat la plural în *Hronograf*) ‘jafuri’, *arătător* ‘arătos, plăcut la înfățișare’, *bugegiune*, *bortășa* ‘a găuri’, *căitură* ‘căință’, *copilastrecă* ‘copilă’, *credzător* ‘care crede în ceva’, *curvitoriul*, *destrămțată*, *dezlegător* (*de visă*) ‘care tălmăcește vise’, *dumnădzăița*, *ferecături* ‘podoabe’, *feredeuș*, *gonitoare* ‘goană, hăituaială’, *împodoaba*, *împrocleșăt*, *împungător* ‘persoană care face o plângere’, *încăla* ‘a încăleca’, *închipuință* ‘chip pictat, portret’, *a înconeța* ‘a pune în încurcătură’, *încumpănăși*, *a înstema* ‘a încorona’, *înșirător*, cu sens figurat ‘longeviv’, *întăritură* ‘hotărâre’, *întorcător* cu sensul ‘care are fire schimbătoare’, *măgărareț* ‘păzitor de măgari’, *măghistrie*, *negălcevitori*, *neispoveduit*, *neîmpărțit*, *nelibov*, *nemeșter*, *nemândrie*, *nenăscut*, *neplinit*, *neprețăluit*, *nepricistit*, *nerușit*, *neusăbit*, *păcinință*, în *Hronograf* în expresia *a fi păcinință*, cu sensul ‘a fi în înțelegere; împăcat cu cineva’, *procleșesc*, *a răsfața* ‘a fi mulțumit de ceea ce a făcut; a-și mulțumi sufletul’, *războian* ‘războinic’, cuvântul cu aspect derivativ *răzducina*, *rumăgătură* cu sensul ‘rumeguș’, *sandăcos* ‘mânios’, *strămoșnenească*, *vechitură* cu sensul ‘om bătrân și rău’, *vândzători* cu sensul ‘care este de vânzare’, *zăbăvitor*, cu sensul probabil ‘care petrece mai mult timp undeva, cu scop folositor’.

c. Dacă, însă, nu au fost înregistrate în Dicționarul tezaur, aceasta nu înseamnă că lexemele amintite există numai în *Hronograf* sau că ele ar fi specifice numai unui anumit cărturar. Opera complexă, de mare utilitate, pe baza căreia se poate urmări evoluția istorică, semantică și alte aspecte referitoare la lexicul limbii române este, desigur, *Dicționarul limbii române*. Aceasta, însă, nu este o lucrare exhaustivă, nu numai pentru că se află la prima ediție, ci și pentru că, prin forța lucrurilor, sursele din care sunt excerptate cuvintele, așa cum este și firesc, se adaugă neîncetat, prin noi cercetări, ca și studiile și volumul de documentare. Sunt cuvinte din textele

vechi (în cazul de față derivate) care, la ediția viitoare, se impune să fie introduse, între care câteva exemple ar fi: *cunțimânt* ‘dojană, muștrare’ (68), *cu<m>plătură* ‘sfârșit’ (70), *giloșag* ‘ură’ (70), *nederegător* ‘care nu lucrează’ (71) din PS. H.¹⁶; *crudie* ‘cruzime’, *strălucie* ‘strălucire’, *singureasca* (*viață*) VARLAAM – IOASAF (*apud* Densusianu 1977, 168), *betejăciune* (46), *crudateca* (*lor răutate*) (96), *grijnec* ‘care chivernisește bine’ (159) R. GR. (în CB); *aninos* (247), *cămiloi* (173), *fericința* (5), *mărturisința* (3), *nesfătuița* (336), *părăos* ‘cu pârâuri’ (95), *giucătură* (*de muzică*) (345), *stăpânătate* (364) (HERODOT), *ubinița* (MILESCU, 138) și multe altele.

d. Pentru unele cuvinte ar trebui introduse noi atestări, acolo unde în DLR există uneori o singură atestare: *bogătate* (68), *îmbrăcăciune* ‘îmbrăcămintă’ (68), *ugoditoriu* ‘om plăcut’ (70) din PS. H.; *întristăciune* (297, 304), *neunicie* în CRON. ANON. (în. CB 239); *apătos* ‘cu apă multă’ (95), *blăstămăciune* (166), *desime* ‘pădure’ (313), *flămânzăciune* (426), *fluerăș* ‘(om) care cântă din fluier’ (57, 327), *fluturatic* (187), *hălăduința* (50), *împuțicios* (178), *născător* (*de tămâie*) ‘care produce ceva’ (90), *seninos* (95) din HERODOT; *blestemăciune* (20), *cruzie* ‘cruzime’ (65), *șburatec* ‘nestatornic, nechibzuit’ (162), *întristăciune* (82) în R. GR. (în CB); *arșătoriu* ‘care arde’ (78), *cășcioară* (112), *a se împielîța* (106), *împielîțare* ‘întruparea lui Iisus Hristos’ (104, 106, 116), *înșălătură* (108), *letinie* (66), *omenie* ‘fire, natură omenească (prin raport cu *dumnezeire*)’, *săltătura* (*pruncului*) (136) și *săltături* (*și veselii*) (136), (*locuri*) *umbroase* (70) în MILESCU.¹⁷

e. Dintre cuvintele prezentate aici din textele lui Dosoftei, *aposcărăchință* face parte dintr-o categorie specială, aceea a derivatelor formate cu afixe de la un cuvânt neologic (pentru epocă) latin sau grecesc, precum: *aposcărăchință*, *aschitac*, *aselghiciune*, *demonesc* cu forma *dimonesc*, *despuioresc*, *a disputui*, *a dogmățici*, *dogmățicit*, *formuire*, *formuit* (și *furmuil*), *a înformui*, *neînformuit*, *nematerialnic*¹⁸, *necompozîț* (și *necompozuit*), *neșigurat*, *nemăculat*, *plăzământareș*, *plăzământor*, *a plăzămui*, *plăzămuire*, *politicie*, *a preformui*, *a preplăzămui* cu forma *a prăplăzămui*, *a ritorici* ș.a. De asemenea, în cazul unor derivate cu formă negativă ca *nelutate* și *nelutățicia* discutate aici, la care mai adăugăm altele precum *nelumatec* (VS, 359), *nelegumos* (D.LIT., 62), *netrupăreș* (P., 284) – dar și altele, pe care le-am prezentat cu alt prilej¹⁹, credem că procesul creării lor s-a produs în două etape care s-au desfășurat mental rapid și într-o anumită ordine, lăsând impresia că derivatul negativ este un rezultat instantaneu: 1. prima etapă este imaginarea termenilor *lumatec*²⁰, *legumos*²¹ cu sensul figurat ‘trecător; degradabil’, *trupăreș*²², creați

¹⁶ Am indicat pagina din *Studiul lingvistic* al ediției.

¹⁷ Ca și *Hronograful*, traducerea *Cartea cu multe întrebări foarte de folos...* din MILESCU constituie un izvor util pentru DLR.

¹⁸ Am păstrat sistemul de transcriere folosit de D. Pușchilă pentru a extrage cuvintele din MOL. pe care le-a analizat.

¹⁹ Vezi Dragomir 2014, Dragomir 2016.

²⁰ Acest derivat nu este înregistrat în DLR.

prin derivare de la substantivele *lume*, *legumă*, *trup*, dar care nu s-au concretizat (cel puțin în scris nu sunt până astăzi atestați *cu sensurile date de Dosoftei*) și 2. o etapă de creare a antonimelor prin prefixul negativ *ne-*.

f. Lexemele *aposciorachință*, *nelutatec*, *nelutăticia* prezentate aici, din serii diferite prin modul în care au fost formate, reprezintă prototipuri din puternica creativitate lexicală a mitropolitului cărturar Dosoftei. În *Hronograf* nu apare tendința derivării pe baza unui radical²³ latin sau grecesc, de tipul *aposciorachință* prezentat aici, și nu am întâlnit nici măcar derivate sporadice realizate în acest mod. De asemenea, nu apar nici derivate de tipul *nelutatec*, *nelutăticie*, pe care Dosoftei le-a păstrat în limbă de-a lungul timpului. Cu posibilități bine determinate de exprimare, datorate culturii sale, experienței de poliglot, bunei cunoașteri a limbii române, evidentă într-o bună folosire a sistemului derivării, dar și a resurselor bogate de tipul expresiilor și locuțiunilor, cu o tendință permanentă de a explicita cele descrise, traducătorul *Hronografului* nu are propensia spre creativitate lexicală a mitropolitului Dosoftei. De aceea, și prin argumentele aduse aici, noi susținem că traducătorul *Hronografului den începutul lumii* este cărturarul moldovean Nicolae Milescu Spătarul, iar limba în care este exprimat acest text este asemenea celei din *Istoriile* lui Herodot și, în general, asemenea celei din textele scrise de oamenii culți din epocă.

Bibliografie

A. Izvoare și lucrări de referință

- ANANIA = *Biblia sau Sfânta Scriptură. Ediție jubiliară a Sfântului Sinod (...)*, redactată și adnotată de Bartolomeu Valeriu Anania, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
- BABINIOTIS = Γεωργίου Δ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας*, Αθήνα, 1998.
- BAILLY = A. Bailly, *Dictionnaire grec français*. Rédigé avec le concours de E. Egger, édition revue par L. Séchan et P. Chantraine, Paris, Hachette, 2000.
- BB = *Biblia, adecă dumnezeiasca scriptură ale cei vechi și ale cei noao leage toate*, care s-au tălmăcit după limba elinească, spre înțelegerea limbii rumânești cu porunca prea bunului creștin și luminatului domn Ioan Șarban Cantacozino Basarab Voievod și cu îndemânarea dumnealui Costadin Brâncoveanul marele logofăt... Tipăritu-s-au... în scaunul Mitropoliei Bucureștilor... la anul 1688.
- CADE = I.-Aurel Candrea – Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*. Partea I: *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi* de I.-Aurel Candrea. Partea II: *Dicționarul istoric și geografic universal* de Gh. Adamescu, București, Editura „Cartea românească”, [1926–1931].

²¹ În DLR acest derivat este înregistrat cu trei sensuri proprii, nu prezintă atestări din perioada veche și nici sensul figurat imaginat de Dosoftei.

²² Un derivat ca atare nu există înregistrat în DLR.

²³ Vezi Munteanu 2008; Dragomir 2014.

- CB = *Cronici brâncovenești*, Antologie, postfață, glosar și bibliografie de Dan Horia Mazilu, București, Editura Minerva, 1988.
- CRON. ANON. = *Cronica anonimă despre Brâncoveanu...*, în CB.
- DEX = *Dicționarul explicativ al limbii române*. Ediție revăzută și adăugită, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București, Editura Univers Enciclopedic Gold, 2012.
- DEXI = *Dicționar explicativ ilustrat al limbii române*, coordonator științific Eugenia Dima, autori: Eugenia Dima, Doina Cobeț, Laura Manea, Elena Dănilă, Gabriela E. Dima, Andrei Dănilă, Luminița Botoșineanu, Chișinău, Editura ARC și Editura Gunivas, 2007.
- DL = *Dicționarul limbii române literare cotermporane*, 4 vol., București, Editura Academiei Române, 1955–1958.
- D.LIT. = *Dumnezeiasca liturghie 1679*. Ediție critică de N.A. Ursu. Cu un studiu introductiv de Înalț Prea Sfințitul Teoctist, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1980.
- DLR = *Dicționarul limbii române*, Serie nouă, tom VI-XIV, București, Editura Academiei, 1965-2010.
- DM = *Dicționarul limbii române moderne*, București, Editura Academiei, 1958.
- DNR = Νεοελληνικό-ρουμανικό λεξικό, *Dicționar neogrec-român*, coordonat de Lia Brad-Chisacof, autori: Margarita Kondoghiorghi, Eugen Dobroiu (A-M, R-U), Ștefan Stupca (revizie A-M, S-U), Antița Augustopoulos-Jucan (N-P, F-W), București, Editura Demiurg, 2000.
- DUI = Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, *Dicționar universal ilustrat al limbii române*, București, Editura Litera Internațional, 2010.
- FRANKF. = Τῆς θείας Γραφῆς Παλαιάς Δηλαδῆ καὶ Νέας Διαθήκης ἅπαντα - *Divinae Scripturae nempe Veteris ac Novi Testamenti omnia, Graece, a viro doctissimo recognita et emendata, variisque lectionibus aucta et illustra*, Frankofurti ad Moenum, apud Andreae Wecheli haeredes, 1597.
- GHIOVANIS = Νέο λεξικό Ἡρ. Γιοβάνη θησαυρός ὅλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, Παγκόσμιος ἐκδοτικὸς ὀργανισμὸς Χρῖστος Γιοβάνης A.E.B.E. (f.a.).
- GCR I = *Chrestomafie română*. Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI–XIX), dialectale și populare, cu o introducere, gramatică și un glosar româno-francez de M. [= Moses] Gaster. Vol. I–II. Leipzig – București, F. A. Brockhaus–Socec & Co., 1891. I: *Introducere. Gramatică. Texte (1550–1710)*; II: *Texte (1710–1830). Dialectologie. Literatură populară*.
- HERODOT = Herodot, *Istoriă*, [traducere de Nicolae Spătarul], ediție îngrijită de L. Onu și Lucia Șapcaliu, prefață, studiu filologic, note, glosar de Liviu Onu, indice de Lucia Șapcaliu, București, Editura Minerva, 1984.
- LXX = *Septuaginta*, ed. Alfred Rahlfs, Editio altera, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 2013.
- M. COSTIN, O. = Miron Costin, *Opere*, ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de P.P. Panaitescu, București, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, 1958.
- MILESCU = Nicolae Spătarul Milescu, *Manual sau steaua Orientului strălucind Occidentului*, ediție îngrijită, introducere, tabel bibliografic, text stabilit, traducerea textului latin, note și comentarii de Traian S. Diaconescu, Iași, Institutul European, 1997.
- MLD XI = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars XI. Liber Psalmorum*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003.

- MLD XIII = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars XIII. Isaias*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015.
- MOL. = D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, în „Analele Academiei Române”, seria II, Tomul XXXVI, 1913–1914, Memoriile secțiunii literare, București, Librăriile Socec & Comp. și C. Sfetea, Leipzig Otto Harassowitz, Viena Gerold & Comp., p. 1-114.
- MOXA = Mihail Moxa, *Cronica universală*, ediție critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1989.
- N.A. = Mitropolitul Dosoftei, *Novă adunare de osebite istorii, începând de la faptul lumii...*, traducere de mitropolitul Dosoftei, în 1689, după cronograful lui Mattheos Kigalas; păstrată în ms. 3456, Biblioteca Academiei Române.
- N. COSTIN, L. = Nicolae Costin, *Opere*, I. *Letopisețul Țării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 și de la 1709 la 1711*, studiu introductiv, note, comentarii, indice și glosar de Const. S. Stoide și I. Lăzărescu, prefață de G. Ivănescu, Iași, Editura Junimea, 1976.
- NDU = Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, *Noul dicționar universal al limbii române*, București, Editura Litera Internațional, 2006.
- NDUI = *Noul dicționar universal ilustrat al limbii române*, vol. I-XII, Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, București, Editura Litera Internațional, 2011.
- P. = Mitropolitul Dosoftei, *Parimile preste an, Iași, 1683*. Ediție critică, studiu introductiv, notă asupra ediției, note și glosar de Mădălina Ungureanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.
- Philippide = Alexandru Philippide et al., *Manuscrisul Dicționarul limbii române*, B.A.R., Iași, 1905.
- PS. H. = *Psaltirea Hurmuzaqi*. [Vol.] I: Studiu filologic, studiu lingvistic și ediție de Ion Gheție și Mirela Teodorescu, [vol.] II: Indice de cuvinte de Rovena Șenchi, București, Editura Academiei Române, 2005.
- PV = Mitropolitul Dosoftei, *Psaltirea în versuri 1673*. Ediție critică de N.A. Ursu, Cuvânt înainte de ÎPS Iustin Moisescu, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Sucevei. Iași, Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1974.
- RESMERIȚĂ = Alexandru Resmeriță, *Dicționarul etimologico-semantic al limbei române. Care arată originile și semnificările vorbelor, a numirilor geografice române și a multor nume de persoane. Întocmit după cele mai noi cercetări filologice, cu o prefață asupra formării limbei române de ... Craiova*, Institutul de Editură „Ramuri”, 1924.
- R. GR. = Radu Greceanu, *Începătura istorii vieții luminatului și preacrestinului domnului Țării Rumânești...*, în CB.
- SCRIBAN = August Scriban, *Dicționarul limbii românești* (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme). Edițiunea întâia, Iași, Institutul de arte grafice „Presa bună”, 1939.
- TIKTIN = H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch*. [Band I–III], Bukarest Staatsdruckerei. I: 1903; II: 1911; III: 1924.
- VARLAAM, C. = Varlaam, mitropolitul Moldovei, *Carzania (1643)*, ediție de J. Byck, București, Editura Fundațiilor Regale, 1943.
- VARLAAM – IOASAF = *Varlaam și Ioasaf* [Manuscris din 1786; Biblioteca Academiei Române, cota 9].

VS = Mitropolitul Dosoftei, *Viața și petrecerea svinților*, Iași 1682-1686. Text îngrijit, notă asupra ediției și glosar de Rodica Frențiu, Cluj, Editura Echinoc, 2002.

B. Literatură secundară

Bogrea, V., *Etimologii*, în „Dacoromania”, 1924-1926, Cluj, Institutul de Arte grafice „Ardealul”, p. 786-855.

Densusianu, Ov., *Opere*, vol. III, ediție îngrijită de Valeriu Rusu, București, Editura Minerva, 1977.

Dragomir, Mioara, *An Essential Characteristic of the Derivation System from the Language of Metropolitan Dosoftei's Texts – Consequence of the Spiritual Basis of the Moldavian Scholar*, „Limba și context”, 2/ 2014, 65-73.

Dragomir, Mioara, *Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517). Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas, 2007.

Dragomir, Mioara, *Despre creativitatea lexicală prin derivare a mitropolitului Dosoftei: sufixul –atic (-atec) și traducătorul Hronografului den începutul lumii – cărturarul Nicolae Milescu Spătarul*, în *Linguistic and Cultural Contacts in the Romanian Space – Romanian Linguistic and Cultural Contacts in the European Space, proceedings, Iași, 16–18 September 2015*, edited by Luminița Botoșineanu, Ofelia Ichim and Florin-Teodor Olariu, Roma, Aracne Editrice, Italia, 2016, 97-108.

Dragomir, Mioara, *Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517). Studiu lexicologic*, vol I, *Descrierea lexicului. Raportare la lexicul din traducerile mitropolitului Dosoftei. Raportare la lexicul epocii*, vol. II, *Aplicarea conceptului de bază psihologică/ spirituală în lingvistică și filologie. Hronograful este traducerea lui Nicolae Milescu Spătarul*, Iași, Editura Doxologia, 2017.

Găzdaru, D., *Contribuții privitoare la originea, limba și influența mitropolitului Dosoftei*, „Arhiva”, XXXIV, 1927, 122-149.

Munteanu, Eugen, *Studii de lexicologie biblică*, București, Editura Humanitas, 2008.